
UDK 272.726.1:929 Čule P.
322(497.6)"194/196"
272(497.6)"194/196"
Izvorni znanstveni članak
Primljen 3. IX. 2013.

MARINA BEUS
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
mabeus@sve-mo.ba

NADBISKUP PETAR ČULE U RALJAMA KOMUNISTIČKOGA REŽIMA

Sažetak

Nadbiskup Petar Čule¹ svakako spada u red onih osoba koje su svojim životom i djelom obilježili crkvenu povijest na hercegovačkom području u razdoblju vladavine komunističke Jugoslavije. Njegovo biskupsko djelovanje, započeto još u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (NDH), nastavljeno je za više od tri i pol desetljeća u drugoj Jugoslaviji. U radu je obrađeno Biskupovo djelovanje u dva potpuno različita državna sustava s posebnim osvrtom na odnos komunističkoga režima koji je, kao što je u tematskim cjelinama rada naglašeno, rezultirao Biskupovim uhićenjem i dugogodišnjim zatvorom, ali i njegovom ustrajnošću da od iste te vlasti ishodi dozvolu za izgradnju mostarske stolne crkve.

Ključne riječi: Katolička Crkva, biskup Čule, hercegovačke biskupije, NDH, komunistička vlast, optužnica, sudski proces, presuda, zatvor, zatočeništvo, katedrala.

1 Petar Čule rođen je 18. veljače 1898. u mjestu Kruševo u mostarskoj općini. Sjemenište je završio u Travniku, a teološki fakultet u Sarajevu 1921. godine. Za svećenika je zaređen 20. lipnja 1920. U Innsbrucku je završio doktorski studij i s 25 godina postaje doktorom teologije. Mostarsko-duvanjskim biskupom imenovan je u travnju 1942. Umirovljen je 14. rujna 1980., od kada je do smrti, 29. srpnja 1985., povučeno živio u Ordinarijatu u Mostaru. Pokopan je u biskupsku grobnicu u kriпти mostarske stolne crkve. Prilikom odlaska u mirovinu zbog iznimnih zasluga za Crkvu papa Pavao VI. imenovao ga je naslovnim nadbiskupom.

Uvod

Nakon ratnih i poratnih pogubljenja bez suda i presude, želeći pred međunarodnom javnošću izbjeći status progonitelja Crkve, jugoslaven-ski komunisti pokušali su svoje daljnje čistke staviti u kakav-takav pravni okvir, tako da je uslijedilo razdoblje političkih procesa. Prema podacima Komisije za vjerska pitanja u poslijeratnom razdoblju na području Hercegovine kazneno je gonjeno preko stotinu osoba iz katoličkih krugova, koje su osuđivane na dugogodišnje zatvorske kazne. Među njima, kada je u pitanju Crkva u Hrvata Hercegovine, svakako najznačajnije mjesto pripada njezinu pastiru biskupu Čuli. Naime, u sudskom procesu 1948. god. biskup Čule, tada jedini biskup koji je boravio na bosansko-hercegovačkom prostoru, osuđen je na višegodišnju zatvorsku kaznu pod optužbom „neprijateljske djelatnosti“ i odanosti Pavelićevoj vladi, istoj onoj koja se raspisom upućenim hercegovačkim župama pobunila protiv Čulina imenovanja biskupom. U radu se nastoje rasvijetliti pitanja povoda podizanja optužnice, a onda i pravičnosti izrečene presude, te rasvijetliti teza oko Biskupova prijevremenog puštanja na slobodu. Posljednje poglavlje posvećeno je Biskupovoj ustrajnosti na izgradnji mostarske stolne crkve kao jednoga od ciljeva koje je Čule sebi postavio preuzimajući vodstvo Crkve u Hercegovini.

1. Čulino imenovanje biskupom

Mostarsko-duvanjski biskup o. Alojzije Mišić pod svoje stare dane više puta obraćao se Svetoj Stolici za imenovanje pomoćnoga biskupa,² ali Sveta Stolica, unatoč požurnicama koje je Biskup upućivao preko generala Reda, nije imenovala novoga biskupa sve do njegove smrti. Nakon 30 godina upravljanja hercegovačkim biskupijama biskup Mišić umro je 26. ožujka 1942. U vrijeme njegove smrti Mostarsko-duvanjska i Trebinjsko-mrkanska biskupija imala je tri konzultora: dr. don Petra Čulu, fra Borisa Ilovaču i dr. fra Leona Petrovića, iako je kanonsko

2 Naime, biskup Mišić je u dva navrata, 1936. i 1939. godine, predlagao Svetoj Stolici po tri kandidata za svoga nasljednika, u oba slučaja svi kandidati bili su članovi franjevačkoga reda bilo iz Bosne ili iz Hercegovine. Perić, 2009: 80-81.

pravo propisivalo četiri konzultora u biskupijama s manjim brojem svećenika. Kako dvojica navedenih redovnika prema crkvenim odredbama nisu imali potrebno dopuštenje od Svete Stolice za imenovanje konzultorima,³ pravo postavljanja kapitularnog vikara pripadalo je metropolitu te je stoga msgr. dr. Ivan Šarić, nadbiskup vrhbosanski, 28. ožujka 1942. imenovao dr. don Petra Čulu kapitularnim vikarom, a to imenovanje potvrdila je Kongregacija za širenje vjere svojim dekretom od 10. travnja 1942.⁴ Pet dana kasnije, 15. travnja 1942., papa Pio XII. imenovao je don Petra Čulu novim mostarsko-duvanjskim biskupom i trebinjskim administratorom. Izbor je objavljen u poluslužbenom glasilu Svete Stolice *L'Osservatore Romano* 2. lipnja 1942.⁵ Vijest o imenovanju izazvala je negodovanje kako među hercegovačkim franjevcima, tako i u strukturama službene vlasti. Detaljnija razmatranja okolnosti povezanih s procesom imenovanja dr. Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom, razna reagiranja te odnosi između franjevaca i dijecezanskoga svećenstva u procesu imenovanja bili bi predmetom posebnoga rada, ali valja napomenuti činjenicu da su hercegovački franjevci očekivali kako će nasljednikom biskupa Mišića postati neki član njihove redovničke zajednice, što je vidljivo i iz memoranduma kojega su uputili biskupu Mišiću u povodu 25. obljetnice njegova biskupskog ređenja u kojem stoji: „Sedam je vjekova Hercegovina franjevačka. Franjevci su natopili svojim znojem i mučeničkom krvi ove zemlje; sačuvali su Hrvatsvo i Katoličanstvo Hercegovine... pa Vas najusrdnije molimo, da ne dopustite, da se taj franjevački duh u Hercegovini ne umanji i ne okrnji. I mi smo potpuno uvjereni da Vaša Preuzvišenost iz hrvatskoga i franjevačkoga osjećaja ne će dopustiti da to igda bude.“⁶

Marko Perić u svojoj knjizi *Hercegovačka afera* zaključuje da su franjevci svoja očekivanja temeljili i na obećanjima koje je tadašnji državni poglavar Ante Pavelić dao fra Radoslavu Glavašu, svomu bliskom suradniku u Ministarstvu za bogoštovlje.⁷ Prema M. Periću ovo „obećanje“

3 Perić, 2009: 85, bilj. 45.

4 Perić, 1985: 4; Perić, 2009: 84-85.

5 ABOM, OAB, 9-10; Perić, 2002: 111; Perić, 2009: 86; Kokša, 1991: 40.

6 Perić, 2009: 80; Perić, 2002: 357.

7 Perić, 2002: 110.

rezultiralo je raspisom koji je Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja – Odjel za bogoštovlje NDH, na čijem je čelu bio fra Radoslav Glavaš, uputilo na sve župe Mostarsko-duvanjske biskupije u kojem stoji: „Ovih dana imenovan je mostarskim biskupom g. Dr. Petar Čule, bez pitanja i saslušanja, čak i bez znanja hrvatske državne vlade. Hrvatska državna vlada ne može primiti do znanja takovo imenovanje na području Nezavisne Države Hrvatske, te će prema tomu zauzeti svoje stanovište na obranu državnog vrhovništva u svim odnošajima pro foro civili. Ovo vam se stavlja do blagohotnog znanja.“⁸

Robert Jolić u članku posvećenom životu i radu fra Radoslava Glavaša ne spori „da su franjevci svakako bili nezadovoljni izborom novoga biskupa, njima nekako iza leđa“, ali odbacuje Perićevu tezu da je Vlada NDH reagirala po želji ili napatku bilo fra Radoslava Glavaša, bilo hercegovačkih franjevaca, ističući da je Glavaš reagirao po službenoj dužnosti, prema nalogu Vlade NDH, koja je smatrala kako ima prava sudjelovati u imenovanju biskupa.⁹ Na ove postupke Vlade nadbiskup Stepinac reagirao je u svojoj propovijedi 29. lipnja 1942. poručivši Vladi kako se nema pravo miješati u administrativnu, juridičku i naučiteljsku misiju Crkve. Stepinac se također sastao s fra Radoslavom Glavašem te ga upozorio kako svako ometanje slobode vršenja crkvenih dužnosti vodi automatskom izopćenju iz Katoličke crkve, koje je, ukoliko ne odustanu od svojih namjera, spreman primijeniti i na Poglavnika, Ministra, a i samoga Glavaša.¹⁰ Nakon ovih prijetnji Pavelić je popustio i odustao od primjene državnih sankcija prema Čuli, ali je po Velikom županu poručio biskupu Čuli da će po svršetku rata ići u Trebinje.

Pet mjeseci kasnije, točnije 4. listopada 1942., na blagdan sv. Franje Asiškoga u mostarskoj župnoj crkvi sv. Petra i Pavla održano je biskupsko ređenje. Posvetu je izvršio vrhbosanski nadbiskup i metropolit dr.

8 Perić, 2002: 382; Perić, 1985: 4; Znidarčić, 1991: 198; Vukšić, 2008: 36-37.

9 Jolić, 2008: 209-210. Na ovaj Jolićev članak reagirao je i biskup Ratko Perić u članku „Imenovanje don Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom“, objavljenom u *Službenom vjesniku hercegovačkih biskupija* u kojem je donio cijeli niz dokumenta koji pobliže otkrivaju okolnosti koje su prethodile ovom imenovanju. Perić, 2009: 77.-89.

10 Krišto, 1998: 193. Po istom pitanju reagirao je i tajnik apostolskoga delegata u Zagrebu, Giuseppe Masucci, koji je upozorio poglavnika Pavelića na crkvene cenzure koje su podrazumijevale i mogućnost izopćenja. ABiH, KVP, kut. 37, 305/65: 13; Perić, 2002: 112.

Ivan Šarić, a suposvetitelj je bio nadbiskup Alojzije Stepinac.¹¹ Biskupska posveta protekla je u miru, bez neke veće svečanosti izvan crkve, jer je Biskup, suosjećajući s mnoštvom izbjeglica iz južne i istočne Hercegovine, novac za proslavu preusmjerio za njihove potrebe. Međutim, iz jednoga pisma koje je Biskup uputio nadbiskupu Stepincu 17. lipnja 1943. uočljivo je kako vlasti NDH, odnosno Ministarstvo bogoštovlja, nije promijenilo svoj odnos prema biskupu Čuli. Naime, u ovom pismu Biskup se žali kako Ministarstvo bogoštovlja „šikanira“ njegovu biskupiju, jer, kako navodi, „još im krivo, što je Sveta Stolica postavila svjetovnoga svećenika za Biskupa u Mostaru“. Kao primjer negativnog držanja fra Radoslava Glavaša, Čule navodi odbacivanje zamolbe o imenovanje don Andrije Majića za konzultora, uz obrazloženje da ne postoje proračunske mogućnosti, a ništa bolji odgovor Biskup ne očekuje ni kada je u pitanju pomoć svećenicima povratnicima u ratom opustošeni stolački kraj jer kako kaže „nemam se čemu nadati, kad onaj Glavaš na svaki prijedlog Ordinarijata odgovara ko Vlah s koca“.¹²

Usprkos poznatom stavu vlade NDH kada je riječ o Čulinu imenovanju za biskupa, prokomunistička literatura nastojala je nametnuti tezu o političkoj sprezi Vatikana i vodstva NDH, kao i osobnu odgovornost biskupa Čule kroz „odanost“ Paveliću i njegovoj politici. Tako pamflet pod naslovom *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH* navodi kako je „mali spor nastao, dakle, više oko forme nego oko sadržaja. Vatikan nije ipak postavio biskupe koji nisu bili ustaše, pa u tom pogledu ustaše nisu imali razloga da se bune... Vatikan i na ovaj način želi pokazati, da priznaje ustašku ‘NDH’ i da ne želi čekati konac rata, pa tek onda da zauzme stav“.¹³ Da je u navedenom citatu riječ o najobičnijim insinacijama potvrđuje i dokument Komisije za vjerska pitanja koji u obrazloženju spora s Pavelićevom vladom oko Biskupova imenovanja, između ostalog, navodi kako je „činjenica da se Čule za vrijeme rata nije deklarirao kao ustaša“ te kako „ima podataka da je Čule dolazio u izvjesnom smislu u nemilost kod talijanskih okupacionih vlasti u Mostaru za

11 Perić, 1986: 287; Perić, 2009: 87.

12 NAZ, 101/1943: 1.

13 *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške „NDH“*, 1952: 84-85; Simić, 1990: 85-115.

vrijeme rata“, ali naravno, po mišljenju autora ovoga izvješća, „sigurno da se nije radilo o nekakvim njegovim pozitivnim političkim ubjedjenjima, nego je to bio sticaj određenih okolnosti“.¹⁴

Razmatrajući reakcije vlade NDH na imenovanje dr. Čule biskupom, bez obzira na to tko ih je ili što ih je iniciralo na takav potez ili pak napise dirigitane komunističke literature, postavlja se pitanje što bi to trebalo biti sporno u činjenici da je Sveta Stolica postupila u skladu s kanonskim pravom u kojem izričito stoji da je imenovanje biskupa isključivo u ingerencijama pape, k tome imajući u vidu i činjenicu kako bivša Kraljevina Jugoslavija nije ratificirala konkordat te da je njezinom kapitulacijom na dijelu teritorija uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska, koju Sveta Stolica „de iure“ nikada nije priznala.

2. Uhićenje i sudski proces dr. Petru Čuli

Nova etapa komunističkoga obračuna s Crkvom bilo je razdoblje montiranih procesa. Dakako ova komunistička praksa primjenjivana je i u Hercegovini. Nepune tri godine nakon rata partija je odlučila udariti na sami hijerarhijski vrh Katoličke crkve u Hercegovini i maknuti biskupa Čulu, nadajući se kako će na taj način otupjeti vjersku oštricu. Tako je nakon tri godine javnih prozivki i optuživanja, 22. travnja 1948. u pet sati ujutro u zgradu Biskupskog ordinarijata upala policija i poslije cjelodnevnoga pretresa, u poslijepodnevnim satima uhitila biskupa Čulu, odakle je odveden u mostarski zatvor.¹⁵ Istražni postupak započeo je već sutradan, 23. travnja, a potrajao je duže nego se planiralo, ali ne zbog traženja dokaza ili saslušanja obrane jer Biskup tijekom istrage nije imao pravo na odvjetnika niti ikakvog pravnog savjetnika, nego zbog Biskupovih zdravstvenih tegoba. Naime, tijekom istražnih radnji njegovu već prije narušeno zdravstveno stanje naglo se pogoršalo tako da je postupak dva puta prekidan i to u razdoblju od 30. travnja do 4. svibnja i od 1. lipnja do 12. srpnja, kada je Biskup bio smješten u sarajevsku bolnicu. Ovo pogoršanje vjerojatno je djelomično uzrokovano i zatvor-

14 ABiH, KVP, kut. 37, 305/65: 13-14.

15 Perić, 1985: 5; ABOM, 249/48; Puljić, 1991: 33; Vukšić, 2008: 38.

skim uvjetima. Međutim, Lav Znidarčić iz sadržaja zapisnika saslušanja i pisanoga dodatka obrani, koji je sam Biskup napisao, zaključuje kako se Čule vrlo teško nosio s činjenicom da je optužen za djela koja su s njegovim svećeničkim i biskupskim zvanjem nespojiva, što se opet najvjerojatnije odrazilo na njegovo zdravstveno stanje.¹⁶ Iako se na zapisnicima sa saslušanja istražitelji nisu potpisivali, prema zabilješkama dr. Čule, nakon izlaska iz zatvora, saznajemo da su to bili Mile Perković i Branko Šekarić.¹⁷ Istražni postupak trajao je do 4. lipnja 1948, a tijekom drugoga boravka u bolnici u Sarajevu, protiv biskupa Čule podignuta je optužnica koja mu je uručena 10. srpnja 1948. Sama činjenica da je optužnicu podignulo *Javno tužilaštvo* NR BiH u Sarajevu, a ne kao u redovitom postupku, Okružno javno tužilaštvo u Mostaru, upućuje na zaključak o važnosti ovoga postupka za „organe gonjenja“. Optužbu pred Okružnim sudom u Mostaru zastupao je dr. Oton Svoboda, zamjenik javnoga tužitelja NR BiH Čedomira Mijovića koji je potpisao optužnicu. Uz biskupa Čulu na istoj optužnici našli su se svećenici: don Mate Nuić, fra Mladen Barbarić, fra Rufin Šilić, fra Zlatko Sivrić, redovnice Krescencija Novak, Melita Galić, Otilija Dugandžić i Feliksa Kravcar te laikinje Slavica Bošnjak i Danica Bartolić. Na kraće ili duže kazne zatvora osuđeni su svi osim fra Zlatka Sivrića.¹⁸ Prvi dio optužnice odnosi se na razdoblje do kraja Drugoga svjetskog rata, a drugi dio na razdoblje od kraja rata do lišenja slobode. Djela koja su Biskupu inkriminirana i zbog kojih je osuđen jesu: da je surađivao s vlastima NDH; da se borio za „autoritet ustaških zakona“; da je primio odlikovanje velered čime mu je odano priznanje i čime se „saglasio sa ustaškom politikom, od strane ustaša izvršenim zločinima“; da nije spriječio tiskanje nekih članaka u *Kršćanskoj obitelji* i *Savremenim pitanjima* u kojima je napadan komunizam; da je svojim pisanjem i propovijedanjem osobno pozivao „da se obori postojeće državno uređenje FNRJ i ugrozi njena spoljna politika“; da je izvršio „djela pomaganja organizovanja oružane bande“, odnosno poslijeratnih škripara s kojima se navodno dopisivao, slao im paketiće, molitvenike,

16 Znidarčić, 1991: 113.

17 Znidarčić, 1991: 112-114; Vukšić, 2008: 38.

18 Znidarčić, 1991: 115.

te da je ranjenog škripara Neđu Markotića primio na noćenje i ujutro s njim doručkovao.¹⁹ Naravno, sastavni dio optužnice bila je i točka koja se odnosi na *Pastirsko pismo* upućeno s Biskupske konferencije u rujnu 1945. Po ovoj točki sud je Biskupa smatrao odgovornim za izvješće koje je podnio na Konferenciji u kojem je prema njihovim procjenama „lažno i tendenciozno predstavio rad organa narodne vlasti“, ocjenjujući izvješće kao „ustaški panlet (sic!) pun izmišljotina i laži, svjesno spremljenih za raspirivanje vjerske i nacionalne mržnje“ koji je imao za cilj narodnu vlast prikazati kao progonitelja nevinih svećenika i Crkve“, što se, prema navodima suda, ostvarilo kroz *Pastirsko pismo* upućeno katoličkim vjernicima, čiji je potpisnik bio i biskup Čule. Tijekom sudskoga pretresa Biskup je priznao da je sudjelovao u radu navedene Biskupske konferencije te da je supotpisao *Pastirsko pismo*, ali je odbacio tvrdnje da je na Konferenciji podnio izvješće navedenoga sadržaja. Zapravo Biskup je podnio ‘promemoriju’ u kojoj se spominju stradanja franjevac na Širokom Brijegu što je postalo sastavnim djelom *Pastirskoga pisma*, ali sud je unatoč tome što je upoznat sa sadržajem ‘promemorije’, koja je bila sastavni dio sudskoga spisa, ostao pri svojoj tvrdnji kako je Biskup navedeno izvješće na Konferenciji ipak podnio te ga je i po toj točki proglasio krivim.²⁰

Uoči samog suđenja Biskup je iz Sarajeva doveden u Mostar. Nije poznato je li imao priliku prije početka suđenja razgovarati s dodijeljenim mu „braniteljem“. Nažalost, do zapisnika s raspravnog dijela sudskoga procesa nitko nije uspio doći tako da će ovaj dio biti temeljen na optužnici, odnosno istovjetnoj presudi i objavljenim člancima u onodobnim tiskovinama. Glavna rasprava pred Okružnim sudom u Mostaru počela je 14. srpnja. Sudskim vijećem predsjedao je Tahir Hadžović, tada predsjednik Okružnoga suda, a porotnici su bili Ante Marić i Stojan Protić, kao članovi sudskoga vijeća. Branitelji su očito bili dodijeljeni po službenoj dužnosti tako da je Biskupa branio umirovljeni sudac dr. Prenj,²¹ za kojega je Čule kasnije napisao da ga je u svojim nastupima više

19 Znidarčić, 1991: 135-166; *Oslobođenje*, 540 (1948): 3; Simić, 1990:, 85-115.

20 AKPZ, 2421/a, K: 404/48: 18; Znidarčić, 1991: 187-188.

21 AKPZ, 2421/a, K: 404/48: 1; Znidarčić, 1991: 120.

„sramotio nego branio“. O kakvom je „branitelju“ riječ daje se zaključiti iz završnih riječi obrane kad je „branitelj“ dr. Prenj, potvrđujući iznesene optužbe protiv svoga branjenika, Biskupa proglasio neuračunljivim, ističući kako je bio „slabić pa nije znao naći granicu između dozvoljenog i nedozvoljenog“, što po njegovim riječima ne umanjuje Biskupovu odgovornost, ali se može uzeti u obzir kod izricanja presude.²² Pored dr. Prenja branitelji po službenoj dužnosti (ostalim optuženima u ovom procesu) bili su mostarski odvjetnici: P. Mandić, S. Tambić, J. Jerković i Božić. Suđenje je obavljeno u mostarskoj kinodvorani.²³ Za pristup u dvoranu dobivale su se posebne ulaznice, tako da je publika najvećim dijelom bila naručena, kako to obično biva u montiranim procesima. Od crkvenih osoba mogućnost za praćenje ovoga postupka imali su Papin nuncij msgr. Harley, msgr. Andrija Majić i bogoslov Marko Perić.²⁴ Izrežirani scenarij, medijska hajka i nezaobilazna potpora publike u sudnici itekako su išli u prilog sudskom vijeću koje je već petoga dana suđenja, 18. srpnja 1948., bilo spremno izreći presude.²⁵ Naravno, treba dodati i činjenicu da su svi suoptuženi, osim don Mate Nuića, ublažavajući vlastite kazne iskoristili ponuđenu im mogućnost suradnje s tužiteljstvom odnosno sudom, a neki su zbog lojalnosti i ponuđenih usluga nagrađeni slobodom.²⁶ Prema presudi biskup Čule osuđen je „na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom od 11 godina i 6 mjeseci u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor od 22 aprila 1948 godine, te na kaznu gubitka građanskih prava iz čl. 37. tač. a) do d) Krivičnog zakonika u trajanju

22 *Oslobođenje*, 540 (1948): 3.

23 *Oslobođenje*, 540 (1948): 3.

24 ABOM, OAB, 12; Perić, 1985: 5.

25 *Oslobođenje*, 540 (1948): 3; Znidarčić, 1991: 117, 167.

26 ABOM, OAB, 12. Fra Rufinu Šiliću sud je odmjerio kaznu ispod zakonskoga minimuma između ostaloga i zbog njegova držanja nakon izvršenoga djela, tako da je osuđen na 9 mjeseci „popravnog rada“, s tim da mu se jedan dan u zatvoru „uračunava kao tri dana popravnog rada, tako da se izrečena kazna ima smatrati izdržanom“. Fra Zlatko Sivrić tijekom suđenja pušten je na slobodu jer je javni tužitelj odustao od progona. Iz presude se ne vide razlozi zbog kojih je sud odlučio osloboditi fra Zlatka, što je vrlo začuđujuće s obzirom na to da se njegovo ime nalazilo na optužnici. AKPZ, 2421/a, K: 404/48: 1, 13; Znidarčić, 1991: 115, 182, 190. Možda odgovor treba tražiti u njegovu odlikovanju *Ordenom bratstva i jedinstva sa srebrenim vijencem* koje je fra Zlatko Sivrić dobio od državne vlasti, uz koji je u narod ušao s nadimkom „crveni fratar“. Lučić, 2005: 85.

od 3(tri) godine“.²⁷ Izrečene presude publika je oduševljeno pozdravila.²⁸ Biskup Čule, svjestan da u montiranom procesu žalbe ne pomažu, nije se žalio višim sudskim instancijama. Nije poznato je li u njegovo ime to učinio dodijeljeni mu „branitelj“, ali presudu Okružnoga suda u Mostaru potvrdio je Vrhovni sud BiH 24. kolovoza 1948.²⁹

Potpuno svjestan značenja procesa koji ima zadaću poslužiti trenutnim političkim ciljevima partijske države, Biskup je tijekom javne rasprave ostao vjeran svojim načelima i branio je svoj stav prema komunizmu, osuđujući nepravdu svake vrste, pa i NDH za koju je tijekom istražnoga postupka izjavio da je bila „nesolidna i donijela zlo hrvatskom narodu“. Odbacujući svaku povezanost s politikom poglavnika Pavelića, Biskup je, pojašnjavajući svoj odnos prema ondašnjoj NDH, kazao: „Formiranje NDH i početak njenog postojanja pozdravio sam i bio mi je simpatičan. Ovakav moj stav prema NDH u ono vrijeme manifestovao se jedino u razgovoru sa pojedinim ljudima. Mjesec dana poslije njenog osnutka kada su Talijani prigrabili Dalmaciju za sebe, zatim nakon pokolja koji su uzvršeni (sic!) u junu 1941. god, trzavice između Pavelića i Mačeka i kada sam uvidio da se pojavilo neraspoloženje masa prema NDH, moje simpatije prema NDH su ohladnile. Od tada, tj. od polovice 1941. god. moj stav prema NDH temeljio se na lojalnosti koju sam ja pripovijedao u razgovoru s ljudima.“³⁰ Iznoseći svoju obranu tijekom sudskoga procesa, a potom i nakon izlaska iz zatvora, biskup Čule je u više navrata odbijao bilo kakvu povezanost u antidržavnom smislu s teroristima „iz šume“. Priznao je da je na zamolbu radnice u biskupiji Janje Anić pružio konak njezinu poznaniku, tobožnjem Neđi Markotiću, imajući na umu dobre namjere i djela milosrđa.³¹ Međutim, tijekom izdržavanja zatvorske kazne Biskup je saznao da je „škripar Markotić“ bio mrtav nekoliko mjeseci prije nego mu je Biskup, kako stoji u optužnici, pružio utočište u svom domu. O slučaju „Markotić“

27 AKPZ, 2421/a, K: 404/48: 13.

28 ABOM, OAB, 12; *Oslobođenje*, 540 (1948): 3.

29 Znidarčić, 1991: 120; Vukšić, 2008: 38.

30 Simić, 1990: 86. Naravno, Simić je, s ciljem obrane svoje teze o sprezi Vatikana i NDH te nametanja osobne političke odgovornosti biskupu Čuli, odbacio ove Biskupove navode cijeneći ih neiskrenima.

31 *Oslobođenje*, 540 (1948): 3.

biskup Čule je iz zatočeništva u Tolisi, u studenom 1955., bezuspješno pisao i tadašnjem predsjedniku države:

Početakom 1946. bila je uhapšena podvornik biskupije Janja Anić. Ostala je u zatvoru točno tri mjeseca. Za njezina boravka u zatvoru poginuo je kao šumski odmetnik, njezin dobar poznanik i radnik na ekonomiji biskupije za vrijeme mog predšasnika Biskupa Mišića, neki Neđo Markotić, ada ja uopće ni pojma nisam imao, niti da je on otišao u šumu, niti da je tamo poginuo. Nekome je na um palo, da Markotićevu pogibelj iskoristi kao zamku protiv mene i da se za to posluži Janjom Anić. Ona je puštena iz zatvora. Lukavo ispipavajući saznala je, da ja ništa ne znam o Markotićevoj sudbini... I doista jedne večeri dolazi meni Janja Anić, koju sam i nadalje zadržao kao podvornika u biskupiji, i sklopljenih ruku moli, da dozvolim prenoćište u biskupiji tobožnjem Neđi Markotiću... Ništa ne sluteći ja sam podvali nasjeo. Udovoljio sam njezinoj molbi... Da ja ne bih slučajno uočio podvalu, ona se pobrinula, da tobožnjeg Markotića, a u stvari agenta-provokatera zadrži u bašči biskupije, sve dok ja ne odem spavati, da ga ona dovede u biskupiju, gdje je on neko vrijeme proboravio i onda otišao neopažen iz zgrade ostavivši za sobom otvorena vrata kuće. Tako je eto izvršena valjda jedinstvena podvala u historiji kriminalistike. Bilo je svakojakih podvala i inscenacija po drugim zemljama, o kojima su naše novine posljednjih godina puno pisale, ali nikomu, koliko znam, još nije palo na pamet, da mrtve uskrisuje i njih podvaljuje. To se dogodilo samo u Mostaru. Čovjek toga prosto ne bi mogao vjerovati, da ne postoji fatalna i tvrdokorna činjenica – a od činjenica ništa tvrdokornije – da je naime Markotić bio poginuo, dok je još Janja Anić čamila u zatvoru, i da je tek nakon više mjeseci po izlasku iz zatvora ona tražila za njega konak!³²

Također, nekoliko godina nakon izlaska na slobodu u jednom pisanom obraćanju naslovljenom na predsjednika Izvršnoga vijeća SR Bosne i Hercegovine od 14. ožujka 1966., Čule se vrlo kritički osvrnuo na sudski postupak i izrečenu mu kaznu:

Evo u ovom slobodarskom Mostaru g. 1948. insceniran je protiv Biskupa monstruozan proces. Najmljeni su između zatvorenika svjedoci. Jer se nije moglo naći takvih među muškarcima, odabrane su neke ženske, koje da bi dobile slobodu, a k tome penziju ili namještenje u Vojvodini, krivo su svjedočile na biskupa. Svoje lažne iskaze izdeklamirale su

³² Znidarčić, 1991: 193.

na sudu kao naučenu lekciju, ali pka (sic!) tako nespretno da se vidjelo na prvi pogled da lažno govore. Da izbriše taj neugodan dojam, tadanji Predsjednik Gradskog odbora u Mostaru iz publike u punoj kinodvorani, gdje se suđenje odvijalo, pozvao je jednu svjedokinju, da Biskupu na optuženičkoj klupi dobaci, da on laže, a ne ona. Predsjednik suda bio je tada još nesvršeni pravnik, a optužbe su zastupali javni tužilac i njegov pomoćnik iz Sarajeva, koji su ubrzo i sami dospjeli u zatvor kako informbirovci. Nije čudo da je kod takvog sudjenja Biskup bio osuđen, kao da je u svojoj biskupiji dao konačište jednom odmetniku, koji nikad nije ni došao blizu biskupije i koji je davno prije bio mrtav nego što bi prema optužnici imao biti na konaku u biskupiji. Drugim riječima Biskup je osuđen, da je primio na konak ne živa nego mrtva čovjeka.³³

Bez obzira na težinu riječi kojima je Čule u više navrata opisivao vođeni sudski postupak, službene vlasti, iako su to okarakterizirale kleveptom, nikada nisu pokrenule postupak kojim bi dokazale svoje tvrdnje jer bi to značilo ponovno zadiranje u slučaj koji je očito vlast željela ostaviti po strani. Istina, ponekad su, želeći Biskupa ušutkati, pribjegavali zastrašivanju prijeteći „da mu se još jedanput može dokazati da je stvarno bio kriv“.³⁴ Ovome svakako treba dodati i *Izviješće o stanju Rimokatoličke crkve u Hercegovini* nadnevka 27. rujna 1965., u kojem je naglašeno kako je Čule zbog „suradnje s odmetničkom bandom u zapadnoj Hercegovini osuđen na 11 i pol godina strogog zatvora“, ali u vrijeme nastanka navedenoga akta, tj. sedamnaest godina kasnije, vlast kao nositelj toga postupka postavlja pitanje ispravnosti te izrečene mu „političke mjere“ te preispituje općenito odnos prema Čuli kao „nositelju crkvene vlasti u Hercegovini“.³⁵ Zaključujući dio koji se odnosi na sudski proces možda se najbolje pozvati na „pokajničke“ izjave „krunskih svjedoka suda“ Janje Anić i sestre Felikse Kravcar,³⁶ u kojima priznaju da su pod prijetnjama i prisilom lažno svjedočile protiv biskupa Petra Čule, ili pak na izjavu visokoga dužnosnika NR BiH Džemala Bijedića koji je priznao da se radilo o nepravednoj odluci, ali da je jednostavno takva „bila direktiva“.³⁷

33 ABiH, KVP, kut. 39, 37/66: 2.

34 ABiH, KVP, kut. 22, 156/64: 1; ABiH, KVP, kut. 39, 82-1/64: 9.

35 ABiH, KVP, kut. 37, 305/65: 14.

36 Znidarčić, 1991: 198-199.

37 Bogdanović, 1612 (1981): 32; *Crkva na kamenu*, 7-8/1982: 2.

3. Zatvorski život

Nakon što je optužnica potvrđena, 7. listopada 1948., Biskup je zajedno s još devetnaest zatvorenika prebačen iz Mostara u Zenicu. U Kazneno-popravni dom Zenica (KPZ) stigli su idućega dana u jutarnjim satima, gdje Biskup ostaje sve do 30. listopada 1955., osim u razdoblju od 26. travnja do 27. lipnja 1951. kada je zajedno s drugim robijašima prebačen u zatvor u Srijemsku Mitrovicu.³⁸ Po dolasku u zenički zatvor smješten je u zloglasni dio zvan „staklara“, gdje su s njim bila još sedmorica zatvorenika, dvojica svećenika: Milivoj Čekada i fra Marijan Ćurić, te dvojica osuđena za ubojstvo i trojica političkih zatvorenika.³⁹ Zajedno s ostalim zatvorenicima radio je po osam sati teške fizičke poslove u bačvariji. Hrana je bila vrlo oskudna, ali su ga spašavali paketi koje je primao od kuće. Nije bilo odvojene prostorije za obavljanje fizioloških potreba. Odmah po dolasku u zatvor oduzet mu je brevijar koji mu je vraćen tek 1953. godine. U bačvari i „staklari“, u koju će se vraćati svakih nekoliko mjeseci, boravio je do kraja studenoga 1948. kada je prebačen u „specijalnu izolaciju“, gdje ostaje do početka srpnja 1949. Nakon toga na red je ponovno došla „staklara“. U izolaciji nije morao raditi teške poslove, ali mu je bio onemogućen bilo kakav kontakt sa svijetom izvan ćelije. Krajem 1949. godine uslijedio je poseban pritisak i ucjenjivanje članova Udbe ne bi li Biskup odobrio osnivanje svećeničkoga udruženja *Dobri pastir*. U zamjenu mu je obećavana i sloboda. Naravno, Biskup je ovu ponudu odbio.⁴⁰ Posebno teško razdoblje uslijedilo je nakon posjeta zatvoru visokoga dužnosnika Udbe Teufika Selimovića. Biskupu, kao i ostalim svećenicima i političkim zatvorenicima zabranjena je šetnja, hrana se pogoršala, a nekada i po dva dana nisu puštani izvan ćelije.⁴¹

Krajem travnja 1951.⁴² Biskup je zajedno s još 13 katoličkih svećenika i 6 svjetovnjaka intelektualaca, otpremljen vlakom iz Zenice u kaznioni-

38 Perić, 1985: 5; Vukšić, 2008: 39.

39 Perić, 1985: 5; Znidarčić, 1991: 121-122.

40 ABOM, OAB, 13, 40; Perić, 1998: 138.

41 Znidarčić, 1991: 123; Vukšić, 2008: 40.

42 Različiti autori navode različite datume prebacivanja zatvorenika u Srijemsku Mitrovicu, a onda i datum nesreće. Ratko Vlajki, sudionik događanja, kao datum nesreće navodi 28. travnja. Usp. Vlajki, 1997: 133-134; Perić, 2000: 254, bilj. 14; Vukšić, 2008: 40; Znidarčić, 1991: 124.

cu u Srijemskoj Mitrovici. Svi zatvorenici bili su povezani lancima. Biskup Čule bio je vezan s jednim muslimanskim studentom Behmenom. U ranim jutarnjim satima sljedećega dana njihov vagon ostavljen je na pomoćnim tračnicama na stanici u Salakovcima, gdje je na njega naletio teretni vlak koji se kretao iz pravca Vinkovaca. Neki su zatvorenici prilikom ove montirane nesreće poginuli, kako tvrdi sam sudionik događaja Ratko Vlajki, a biskup Čule je teško ranjen. Od siline udarca izbačen je iz vagona, a pri padu iščao je desnu nogu u kuku, a lijeva noga mu je bila prebijena u gležnju. Zadobio je i više udaraca po tijelu.⁴³ Kako se nije mogao osloboditi lanaca, pritekli su mu neki ljudi u pomoć i oslobodili ga. Iako i sam povrijeđen, prema svjedočenju Ratka Vlajkija, davao je blagoslov i odrješenje umirućima, o čemu Vlajki piše: „Ugledah biskupa Čulu, gdje oslonjen na lijevu stranu, podupire se lijevom rukom, a desnom rukom daje blagoslov i odrješenje umirućim. Na desnoj ruci vise mu lanci i katanac. Uto dotrča oficir UDBE (svugdje ih je bilo!) i zavika na biskupa da spusti ruku. Ali bezuspješno.“⁴⁴

Biskup Čule i ostali ozlijeđeni zatvorenici prebačeni su najprije na pregled u Vinkovce, a potom u osječku bolnicu na liječenje. Tu su ostali dva dana, a onda su kamionima prebačeni u zatvorsku bolnicu u Srijemskoj Mitrovici, gdje su, kako Biskup izjavljuje, bili dobro tretirani, kako od „milicije“ tako i od osoblja zatvorske bolnice.⁴⁵ Već 27. lipnja 1951. vraćen je u Zenicu, i naravno opet u odjel „staklara“. Bio je smješten u najgoru ćeliju, bez prave posteljine i pokrivača, zbog čega mu se pogoršalo zdravstveno stanje. Tek nakon odlaska zloglasnoga zatvorskog „pomoćnika“ uprave Jure Bilića, Biskup je smješten u zatvorsku bolnicu u kojoj ostaje punih šest mjeseci s dijagnozom tuberkuloze na desnoj strani pluća.⁴⁶ Po izlasku iz bolnice stanje u zatvoru bitno se popravilo. Bezuvjetnost smještaja i tortura koja je trajala u razdoblju od 1948. do 1953. godine znatno je popustila. Vraćeni su mu brevijar i krunica, a imao je na raspolaganju i knjige za čitanje. Zanimljivo je Biskupovo

43 ABOM, OAB, 13.

44 Vlajki, 1997: 133-134.

45 Vlajki, 1997: 134; Vukšić, 2008: 40.

46 ABOM, OAB, 13; Znidarčić, 1991: 126-127.

priznanje da je gotovo svakoga dana kradom služio svetu misu.⁴⁷ Kruh i hostije kriomice su im dostavljani, a vino su pravili iz suhih grožđica koje su dobivali u paketićima od kuće. Kao kalež i plitica poslužile su im obična čaša i poklopac konzerve, a preko nekog svećenika biskup je uspio doći i do misala.⁴⁸

Komunistička vlast, koristeći se medijskom propagandom, željela je užoj i široj javnosti prikazati, bez obzira na sudski pravorijek o neprijateljstvu spram države, svoju objektivnost i poštivanje crkvenih autoriteta pa su u tom smislu objavljeni razni prorežimski članci. Tako je šest godina nakon zatvaranja, u rujnu 1954., dopisnik *Jugopresa* posjetio biskupa Čulu navodno želeći se uvjeriti u uvjete pod kojima Biskup izdržava kaznu. Već u prvim redcima objavljenoga članka pod naslovom „O uslovima liječenja rimokatoličkih biskupa Čule i Budanovića“, jasno se daje iščitati da ovaj posjet nije bio traganje za istinom nego reakcija na emisiju Radio Vatikana u kojoj je objavljena vijest kako je svećenička emigracija zatražila pomoć od predsjednika i ministra vanjskih poslova Sjedinjenih Američkih Država (SAD) da se dvojici biskupa osigura potrebna zatvorska liječnička njega. Autor članka piše kako se u razgovoru s liječnikom Opće bolnice u Zenici Vladislavom Švarcem i samim biskupima uvjerio u dobro zdravstveno stanje biskupa Čule te vrlo povoljne zatvorske uvjete pa je objavljen i dio razgovora navodno obavljenoga s Biskupom u kojem stoji: „Postupak uprave prema meni je korektan i nemam ništa da se požalim, rekao je d-r Čule. Nikada nisam bio u samici i fizički ništa ne radim. Stalno dobivam dnevnu štampu, knjige i brošure, čitam brevijar i svete knjige. Niko me ne ometa u vršenju vjerskih dužnosti.“⁴⁹ Je li riječ o izmišljenom citatu ili pak o izjavi danoj pod prisilom, teško je suditi, ali da ne odgovara stvarnom stanju potvrđuje čitav niz primjera. Tako Biskup u svom pismu naslovljenom na Josipa Broza, koje je nastalo godinu dana kasnije od objave gore citiranoga članka (u studenom 1955.), izričito kaže da se s njim u zatvoru postupalo nezakonski. Dalje navodi kako je morao ozlijeđen raditi teške fizičke poslove

47 Znidarčić, 1991: 127; Vlajki, 1997: 134.

48 Vukšić, 2008: 41.

49 *Oslobođenje*, 23. 9. 1954: 3.

u bačvariji, boraviti u izolaciji, a za ilustraciju načina postupanja prema njemu poslužit će citat u kojem govori o zatvorskom tretmanu nakon doživljene željezničke nesreće:

Na dan 25. oktobra 1951. bio sam prebačen sa jednim katoličkim svećenikom, jednim pravoslavnim popom i jednim hodžom u najgoru ćeliju Staklare br. 47., koja je ljeti i zimi puna vlage, a tada je na njoj i prozor bio razbijen. Mjesec dana prije toga morao sam vratiti svoju posteljinu kući, a sad mi nisu date nikakve deke nego samo 2 plahte. Zimski kaput također nisam imao i to pune 4 godine. Šetnje nismo imali punih 6 mjeseci, a nisu nas vodili ni na kupanje... Ja sam teško obolio. Kroz više dana imao sam temperaturu između 39 i 40 stepeni. Bio sam bez ikakve liječničke njege.⁵⁰

U dopisu upućenom predsjedniku Izvršnoga vijeća SR BiH nadnevnika 14. ožujka 1966. Biskup je između ostaloga napisao kako se s njim tijekom izdržavanja izrečene mu kazne tako loše postupalo da je „jedva živu glavu izvukao“. Imajući u vidu iznesene podatke te svjedočenja ljudi koji su istovremeno bili zenički robijaši,⁵¹ objavljivanje ovakve izjave *Jugopresova* dopisnika u *Oslobođenju*, dovodi u pitanje novinarsku etiku i ljudsku moralnost autora članka.

Za vrijeme Biskupova boravka u zeničkom zatvoru biskupski delegat don Andrija Majić pokušao je pokrenuti pitanje obnove sudskoga postupka. Naime, don Andrija je tijekom 1955. godine u svezi s ovim pitanjem kontaktirao i predsjednika Biskupske konferencije nadbiskupa Ujčića. Međutim, dvadesetak dana prije nego što je biskup Čule prebačen u zatočeništvo u toliški samostan, točnije 11. listopada 1955., beogradski nadbiskup Ujčić poslao je odgovor u kojem stoji da s pravne strane „predsjedništvo BK nije kompetentno zatražiti obnovu, nego to može činiti advokat stranke“.⁵² Ipak, nakon sedam godina, šest mjeseci i osam dana zatvora, prema rješenju Državnoga sekretarijata za unutarne poslove BiH od 28. listopada 1955., biskup Čule je uvjetno otpušten i smješten u kućni pritvor u samostan Tolisa, a taj uvjetni otpust trebao

50 Znidarčić, 1991: 195.

51 Vlajki, 1997: 132, 134.

52 ABOM, 475/55; Vukšić, 1998: 99.

je trajati do 23. listopada 1959.⁵³ Naravno, kao što je i sam sudski proces bio politički motiviran, vlast je pokušala i svoju odluku o puštanju iz zeničkoga zatvora ispolitizirati, tražeći od Biskupa da napiše zamolbu za pomilovanje. Međutim, Biskup je to odbacio jer je takav postupak za njega značio priznavanje krivnje, što nikako nije želio.⁵⁴ Prema raspoloživim dokumentima rješenje o uvjetnom otpustu i kućnom pritvoru povezano je sa zamolbom beogradskoga nadbiskupa Ujčića, koju je uputio Saveznoj komisiji za vjerska pitanja Saveznoga izvršnog vijeća u Beogradu tražeći pomilovanje za biskupa Čulu i slovenskoga svećenika Karla Gnidoveca. U službenoj zabilješci o obavljenom razgovoru s beogradskim nadbiskupom dr. Ujčićem, 15. listopada 1955., autor zabilješke i član Savezne komisije za vjerska pitanja Petar Ivičević navodi da je usmeno izvijestio svoga sugovornika kako je njegova zamolba „oslobađanja daljnjeg izdržavanja kazne biskupa Čule“ povoljno riješena, odnosno da će biskup Čule biti pušten na uvjetni otpust.⁵⁵ Uslijedio je i pisani odgovor Komisije za vjerska pitanja upućen nadbiskupu Ujčiću, s nadnevkom od 14. listopada 1955., u kojem stoji da će dr. Petar Čule biti u „najskorije vreme otpušten iz Kazneno-popravne ustanove od daljnjeg izdržavanja kazne“.⁵⁶ Ovaj odgovor Nadbiskup je proslijedio Biskupskom ordinarijatu u Mostaru što potvrđuje i raspis kojeg je 28. listopada 1955. biskupski delegat don Andrija Majić uputio župskim uredima kako bi ih obavijestio o Biskupovu izlasku iz zatvora i njegovu premještanju u Tolisu.⁵⁷ Također, valja naglasiti da je u *Crkvi na kamenu*, u članku „Zavrzlake oko jubileja biskupa Čule“, koji je objavljen kao reakcija na pisanje lista *Borba*, netočno navedeno kako je otpuštanje iz zatvora i „kućni pritvor“ u samostanu u Tolisi uslijedilo nakon pisma koje je biskup Čule pisao Brozu, jer je pismo pisano kad je Biskup već bio na uvjetnoj slobodi u Tolisi što je vidljivo i iz uvodnih redaka objavljenoga pisma u kojem stoji: „Potpisani Biskup iz Mostara koji sam proveo sedam i po godina

53 ABOM, 514/55.

54 ABOM, OAB, 13.

55 ABiH, KVP, kut. 4, 164/55; 2.

56 ABiH, KVP, kut. 4, 164/55; 7; ABOM, 479/55; Vukšić, 1998: 99.

57 ABOM, 499/55.

strogoga zatvora u Zenici, i koji sam nedavno uslovno otpušten i konfiriran u samostanu Tolisi kod Orašja, obraćam se ovim Vama...“⁵⁸

Odluka o premještanju u Tolisu nije oduševila Čulu pa je tražio, ukoliko ne može u svoju biskupiju, da ga ostave u Zenici. Naravno njegove želje nisu uvažene te je 30. listopada otpušten iz zeničkoga zatvora i pod pratnjom organa SUP-a prebačen u spomenuti samostan,⁵⁹ pod nadzor gvardijana o. Valerija Jurića, provjerenog člana svećeničkoga udruženja „Dobri pastir“. Tijekom zatočeništva u Tolisi imao je mogućnost primati posjete, kretati se na području općine Orašje, a u crkvi u Tolisi je i propovijedao. U raspisu koji je biskupski delegat don Andrija Majić uputio Ordinarijatima 7. studenoga 1955., navodi se kako je već 2. i 3. studenoga posjetio biskupa Čulu u Tolisi te da je njegovo zdravstveno stanje „relativno barem dobro“.⁶⁰

Kako što je već navedeno, nedugo nakon dolaska u Tolisu (15. studenoga 1955.), biskup Čule, budući da je još u zatvoru saznao da je Neđo Markotić, „škripar“ zbog kojega je optužen, mjesecima prije nego što je navodno prenoćio kod Biskupa, već bio mrtav, napisao je i poslao predstavku izravno Josipu Brozu. U predstavlci se osvrnuo na nepravедno suđenje koje mu je priređeno kao i posve neutemeljenu presudu. Naravno, pismo mu je nešto kasnije, u srezu Brčko gdje je bio pozvan, vraćeno uz obrazloženje kako „nije pisano u formi“.⁶¹ U toliškom samostanu Biskup je ostao do 1. lipnja 1956., kada je zbog pogoršanoga zdravstvenog stanja bio jedno vrijeme na liječenju u Zagrebu, a potom na oporavku u Selcu kod Crikvenice, dakako pod strogim nadzorom Udbe.⁶² Povratku u Tolisu Biskup se energično suprotstavio tako da mu je dopušteno preseliti se u Sarajevo u zgradu tamošnjega nadbiskupskog kaptola, do početka siječnja 1957. Za vrijeme boravka u Sarajevu (od kraja kolovoza 1956. do 4. siječnja 1957.) svakodnevno je u svećeničkom društvu šetao, a dva tjedna je proveo na rehabilitaciji u Tesliću. Iako je u Mostar stigao 4. siječnja 1957., te dva dana kasnije, na Bogojavljenje, služio pontifikalnu

58 Znidarčić, 1991: 196; *Crkva na kamenu*, 7-8/1982: 2.

59 ABOM, OAB, 14.

60 ABOM, 514/55.

61 Vukšić, 2008: 41.

62 Vukšić, 2008: 41.

misu u crkvi sv. Petra i Pavla, još uvijek nije bio slobodan i nije smio propovijedati. Tek u listopadu 1957. dostavljeno mu je rješenje Okružnoga suda u Mostaru prema kojem je proglašen slobodnim. Tako je biskup Čule nakon punih 9 godina i šest mjeseci teških patnji ponovno preuzeo upravu Crkve u Hercegovini.⁶³ Puštanje na slobodu dvije godine ranije, trebalo je potkrijepiti određenim argumentima. Priznanje nepravедnosti u sudskom postupku i presudi organa vlasti bilo je teško i zamisliti, pohvalu zbog uzornoga ponašanja, s obzirom na izolaciju koja mu je nekoliko puta izrečena kao stegovna mjera, bilo je teško očekivati pa je najlakše bilo ponovo se pozvati na udovoljenje Biskupovoj zamolbi o pomilovanju. U *Izviješću o djelovanju i aktivnosti klera za 1957. godinu* analizirajući odnos s biskupima u pogledu dr. Petra Čule naglašeno je kako se očekuje pozitivan pomak u suradnji jer: „Naime, radi se o tome, da je dr. Čule privoljen da posebnom molbom traži pomilovanje, odnosno amnestiju-oslobodjenje uslovnog otpusta... On ranije nije htio da moli ovu vlast, jer tobože nije kriv, a s druge strane to bi se kosilo sa njegovim shvatanjem i ubjedenjem. Medjutim, kako je navedeno, on je ipak to učinio.“⁶⁴ Polazeći od ovakvih izvješća službenih tijela prema kojima je biskup Čule ipak popustio njihovim pritiscima te molio za pomilovanje, što je protumačeno ne čak niti kao suradnja nego podložnost vlasti, bitno je naglasiti da kasnije nastali dokumenti ne upućuju na ovakav zaključak. Imajući u vidu vrlo lošu ocjenu suradnje na relaciji Država – Crkva u Hercegovini, prvenstveno zbog (ne)funkcioniranja prorežimskog svećeničkog udruženja, postavlja se pitanje kako to da „pomilovani Biskup“ ili bolje reći „ucijenjeni Biskup“ bojkotira kontakte sa svojim ucjenjivačima. Naime, od Biskupova povratka u Mostar, početkom siječnja 1957., do prvoga službenog susreta s predstavnicima vlasti prošlo je skoro pet godina. Prvi službeni susret s predstavnicima Republičke komisije za vjerska pitanja održan je 16. rujna 1961., a dva mjeseca kasnije Biskup je posjetio Komisiju za vjerska pitanja Narodnog odbora Sreza (NOS) Mostar te predsjednika NOS-a Mostar.⁶⁵ Raspoloživi dokumenti

63 ABOM, OAB, 14; Znidarčić, 1991: 129-130; Vukšić, 2008: 42.

64 ABiH, KVP, kut. 5, 188/57: 14-15; ABiH, KVP, kut. 6, 106/58: 6.

65 ABiH, KVP, kut. 21, 255/64: 24, 32.

upućuju na vrlo iscrpnu pripremu ovoga susreta kada je u pitanju Komisija za vjerska pitanja, ali iz koje se opet ne može naslutiti da je Biskup na bilo koji način ucijenjen. Naprotiv, naglašava se kako za planirani razgovor treba razmotriti mogućnosti rješavanja nekih pitanja na kojima je Biskup u svojim zahtjevima inzistirao, kako bi ga se uvjerilo u korisnost budućih kontakata, te „omekšalo“ za predstojeću Biskupsku konferenciju i njegov put u Vatikan.⁶⁶ Iz zabilješki s održanih sastanaka uočljivo je kako Čule u svim prigodama, pa i tijekom razgovora s predstavnicima Komisije za vjerska pitanja, ne propušta podsjetiti vlastodršce na činjenicu da je nevin osuđen te na „maltretiranja“ koja je proživio tijekom izdržavanja izrečene mu kazne, što bi bilo nepojmljivo kad bi bilo riječi o „suradniku pokajniku“.⁶⁷ Pisane informacije nakon obavljenih razgovora s biskupom Čulom u razdoblju od 1961. do 1967. godine niti jednim svojim dijelom ne upućuju na zaključak da je riječ o ucijenjenoj osobi, kako se to nastojalo prikazati nakon Biskupova puštanja na slobodu, osobito imajući u vidu pritiske s kojima se morao nositi zbog neodobranja rada svećeničkoga udruženja na području Hercegovine.⁶⁸ Naprotiv, neki dokumenti upućuju na upravo suprotan zaključak. Komisija za vjerska pitanja NOS-a Mostar u svom dokumentu *Neka nova strujanja u životu Rimokatoličke crkve /Materijal za sastanak s biskupom Čulom/*, iz veljače 1964., naglašava kako je promjena „politike“ pape Ivana XXIII. i pape Pavla VI. pozitivno utjecala na stav većega broja biskupa Jugoslavije, dočim za mostarskoga biskupa izrijeком stoji kako „biskup Čule sve do danas nije evoluirao u pozitivnom pravcu. Prema nekim informacijama on pripada desnom krilu /konzervativnim biskupima/, jer njegova istupanja na zasjedanju Koncila nisu bila pozitivna“, što navodno zabrinjava jedan broj svećenika njegove biskupije s obzirom na to da ne uspijevaju izgraditi povoljnije odnose s vlašću.⁶⁹ Prvi Biskupov posjet Republičkoj komisiji za vjerska pitanja 16. rujna 1961. iskorišten je kao pritisak na Čulu gdje mu je dano na znanje da će, ukoliko ne promijeni

66 ABiH, KVP, kut. 21, 255/64: 48-50.

67 ABiH, KVP, kut. 21, 255/64: 26.

68 ABiH, KVP, kut. 21, 255/64; ABiH, KVP, kut. 21, 254/64; ABiH, KVP, kut. 33, 24/65; ABiH, KVP, kut. 37, 282-9/65; ABiH, KVP, kut. 39, 211/66.

69 ABiH, KVP, kut. 39, 82-1/64: 3.

svoj stav u rješavanju otvorenih pitanja s državom (misleći pri tome prvenstveno na rad svećeničkoga udruženja), trpjeti određene posljedice. Na sastanku je zatraženo od Biskupa da se i u Hercegovini „stvori ista situacija koja vlada u odnosima između katoličkih svećenika i organa vlasti u Bosni, sa čime bi tek onda mogli biti zadovoljni“. Međutim, Čule je svojim sugovornicima jasno dao do znanja kako je njegov položaj biskupa puno specifičniji u odnosu na druge biskupe, podsjećajući na nepravedno izrečenu mu presudu, zatvorske i zatočeničke torture koje je pretrpio za devet i pol godina, kao i činjenicu da je Crkvi u Hercegovini vlast oduzela velik dio nekretнина, te da je on jedini biskup bez katedrale, na čemu treba „zahvaliti“ upravo državnoj vlasti koja ne može više tolerirati „njegov u izvjesnom smislu specifični položaj“.⁷⁰ Prema svim iznesenim činjenicama o Biskupovu držanju nakon puštanja na slobodu, kao i načinu ophođenja režima prema Biskupu, može se s velikom dozom sigurnosti pretpostaviti da je Biskupovo pomilovanje rezultat težnji vlasti da se riješi „neugodnog“ zatvorenika u razdoblju nakon učvršćivanja vlasti i laganih popuštanja napetosti u odnosu Crkve i Države. Nagovještaj ovakva raspleta stvari dao se naslutiti već u kolovozu 1957. tijekom razgovora beogradskoga nadbiskupa Ujčića s predstavnikom Savezne komisije za vjerska pitanja Milojem Dilparićem. Prema zabilješci, između ostaloga, Dilparić je skrenuo pozornost Nadbiskupu „da je po njegovom traženju biskupu Čuleu (sic!) Petru dozvoljeno da se vrati u svoju biskupiju tj. u Mostar“, a potom je dr. Ujčiću jasno stavio na znanje kako bi Biskup mogao preuzeti i vršenje biskupske dužnosti ukoliko bi „dr. Petar Čule preko nadbiskupa Ujčića uputio molbu u tom smislu koju bi nadbiskup prosledio Komisiji ili pak u krajnjem slučaju da nadbiskup Ujčić sam takav zahtev uputi“. Po svemu sudeći, Biskup je ipak odbio moliti pomilovanje pa je u tom smislu, kao što je već rečeno, reagirao beogradski nadbiskup Ujčić.⁷¹

70 ABiH, KVP, kut. 21, 255/64: 25-26.

71 ABiH, KVP, kut. 5, 163/57: 3.

4. Biskupovo zalaganje za izgradnju katedrale u Mostaru

Nakon devet godina i sedam mjeseci, 16. studenoga 1957., biskup Čule preuzeo je ponovno u vlastite ruke upravu dijeceze.⁷² S obzirom na ratna zbivanja, a potom dugogodišnji zatvor, njegovi ciljevi zacrtani već na početku biskupske službe – odgoj dijecezanskoga klera, stvaranje pastoralnoga prostora za mlade svećenike i izgradnja katedrale – ostali su nerealizirani pa će stoga njegov budući rad biti usmjeren na ostvarenje tih postavljenih ciljeva. Budući da Biskupova duhovna djelatnost nadilazi zamišljene okvire ovoga rada, pozornost u ovom potpoglavlju bit će usmjerena na izgradnju mostarske katedrale, odnosno probleme s kojima se Biskup susretao u pregovorima s predstavnicima vlasti kako bi ishodio dozvolu za gradnju.

Naime, Čule je, kako sam navodi u pismu upućenom Josipu Brozu, kanio odmah nakon rata početi s izgradnjom katedrale na crkvenoj oranici zvanoj „Kajtašovina“. Plan za izgradnju trebao je osmisлити poznati hrvatski umjetnik Ivan Meštrović.⁷³ Međutim, uspostava komunističke vlasti značila je i nove zakone, nova pravila kojima su nastojali Crkvu stjerati na rub društvene zbilje. Tako je NOG Mostara, nakon što je već tijekom 1945. godine Biskupiji oduzeo kamen i kreč, a 1948. godine i jedan dio lokacije predviđene za gradnju katedrale, svojim rješenjem broj: 4698 od 14. svibnja 1954. izvršio potpunu eksproprijaciju crkvene oranice „Kajtašovina“ u korist „opštenarodne imovine za potrebe NOG Mostar u svrhu izgradnje Doma kulture“.⁷⁴ Tako je i službeno Biskupija ostala bez lokacije za mostarsku katedralu. S takvim se stanjem biskup Čule nije mirio. S prosvjedima je počeo još za vrijeme zatočeništva u Toliši, a nakon puštanja na slobodu koristio je sve raspoložive mogućnosti kako bi službenim tijelima vlasti ukazao na nepravedan odnos države prema Katoličkoj crkvi u Hercegovini, koji se između ostaloga ogleda i u činjenici da je on jedini biskup u Jugoslaviji koji nema svoju katedralnu crkvu. Službena zamolba mostarskoj općini za iznalaženjem lokacije i

72 ABOM, 507/57.

73 Znidarčić, 1991: 196.

74 ABiH, KVP, kut. 3, 113/54.

izdavanje dozvole za katedralu upućena je već 24. listopada 1959.⁷⁵ Valja naglasiti kako sve zabilješke o obavljenim razgovorima s biskupom Čulom, počevši od lokalnih, preko republičkih tijela vlasti u razdoblju od 1961. do 1967. godine, donose podatak o upornom inzistiranju na dozvoli za gradnju katedralne crkve.⁷⁶ Ne nailazeći na dovoljno razumijevanja navedenih instancija, biskup Čule posjetio je i Saveznu komisiju za vjerska pitanja.⁷⁷ Pokušaj lokalnih vlasti da se ovo pitanje gurne po strani isplatom umanjene naknade za oduzeti kamen i kreč, Biskup je odbio naglašavajući kako ne želi pitanje materijala i lokacije rješavati odvojeno, odnosno njegov odgovor bio je izričit: „Meni novac ne treba, meni treba katedrala.“⁷⁸ Kategoričnost i čvrst stav da Mostaru i Hercegovini podari katedralnu crkvu, Biskup je pokazao i u poduljem pismu upućenom predsjedniku Izvršnoga vijeća SR BiH, 14. ožujka 1966. Da je riječ o vrlo hrabrom potezu čovjeka koji je osobno iskusio težinu komunističkoga režima govori citat dijela upućenoga pisma:

Ove godine navršuje se ravno stotinu godina, otkako je u Mostaru g. 1866. sagradjena prva i jedina katolička crkva. Ta je crkva za ono vrijeme bila potpuno dovoljna mostarskoj župi, koja je tad brojila kojih 2 -3000 vjernika. Ali danas ta crkva ne može zadovoljiti ni najosnovnijim potrebama mostarske župe, jer ova, naročito u novije doba rapidno raste, pa broji već preko 20. 000 katolika. Stoga se odavno osjećala potreba, da se u Mostaru sagradi još jedna katolička crkva. Tim se jače osjećala ta potreba, što Mostar nije samo sijelo jedne župe, nego je i sjedište biskupije. A po propisima Katoličke crkve svaka je biskupija dužna imati svoju biskupsku katedralnu crkvu. I najzabitnije dijeceze u Aziji i Africi imaju svoje katedrale. I nekršćanske vlade Azije i Afrike brinu se da u njihovim zemljama biskupi dobiju svoje katedrale. Tako je nedavno Pakistan, muslimanska zemlja sa šakom katolika, dao je u prijestolnici Karačiju krasno zemljište – gradilište, da se na njemu podigne katolička katedrala. Kad se to dogadja u zemljama, koje do jučer uopće nisu imale kršćana kud i kamo se više dolikuje, da to bude u Hercegovini, gdje je bilo kršćana već

75 ABiH, KVP, kut. 22, 76/64: 1-3.

76 Ovdje izdvajam samo neke važnije dokumente u kojima se više pozornosti pridaje ovoj problematici: ABiH, KVP, kut. 22, 156/64: 1, 4-5; ABiH, KVP, kut. 39, 01/67: 2; ABiH, KVP, kut. 33, 24/65: 4; ABiH, KVP, kut. 22, 76/64: 1-4; ABiH, KVP, kut. 39, 77/66: 1-2; ABiH, KVP, kut. 39, 211/66: 1; ABiH, KVP, kut. 21, 254/64: 4; ABiH, KVP, kut. 39, 82-1/64: 6, 8-9.

77 ABiH, KVP, kutija 39, 01/67: 2.

78 ABiH, KVP, kut. 33, 24/65: 4.

u rimsko doba. Premda je g. 1866. u Hercegovini bila osmanlijska uprava ipak je bilo moguće da se dobije i dozvola i gradilište za podizanje katoličke crkve u Mostaru. Čak je i sam sultan, što mu služi na čast, dao oveći prilog za gradnju te crkve, kako se može i danas čitati na spomen-ploči na crkvenom portalu. Bilo bi očekivati, da će i današnja narodna vlast s jednakom, ako ne i većom blagonaklonošću izići u susret očitij potrebi Biskupa i mostarskih katolika, pa dozvoliti gradnju katedrale u Mostaru i dati u tu svrhu podesno gradilište. Potpisani Biskup, podnio sam još pred 7 godina propisno biljegovanu molbu, da to dobijem, ali ni do danas uza sve požurnice nisam dobio ni odgovora na svoju predstavku. Na ovakav postupak mostarske općine žalio sam se i pismeno i usmeno sreskoj pa i republičkoj Komisiji za vjerska pitanja, ali je sve bilo uzalud. Obraćam se stoga na Vas, gospodine predsjedniče Izvršnog vijeća naše Republike, da Vi kao najviša upravna vlast u našoj Republici posređujete u ovoj stvari. Svoju molbu podnosim ne samo lično u svoje ime, nego i u ime preko 20.000 katolika koliko broji moja dijeceza. Neriješeno pitanje katedrale u Mostaru bit će uvijek kamen spoticanja i opterećivat će odnose između Crkve i Države kod nas. Katolici Hercegovine smatrat će se kao nepravedno zapostavljeni, dok god ne dobiju svoju katedralu u Mostaru, tim više što u cijeloj Jugoslaviji samo mostarska biskupija nema svoje katedralne crkve. Mostarska općina imala bi dosta razloga, da u ovom pitanju bude uvidjavna i blagonaklona. Jer baš mostarski Biskup i mostarska biskupija u posljednje doba mnogo su pretrpjeli, pa ne bi trebalo zadavati još novih teškoća. Ja ne želim da optužujem svoj Mostar. Slobodarski grad na Neretvi nije kriv što se nalazilo i u ranija pa i u poznija vremena funkcionera u njemu, koji nisu znali dovoljno cijiniti slobodarske tradicije svoga grada. Evo u ovom slobodarskom Mostaru g. 1948. insceniran je protiv Biskupa monstruozan proces... Za vrijeme moga tamnovanja oduzet je biskupiji njezin imetak. Za gradsku ekonomiju bilo je ekspropirano zemljište biskupije na području grada u svemu 50 dunum. Bila je to prvoklasna zemlja: podvodna bašća, krasni voćnjaci, najljepši vinograd u Mostaru, odlična gradilišta... A što je biskupiji najbolnije, općina je oduzela biskupiji i 9 dunuma gradilišta za katedralu i sav kreč i tesani kamen koji je bio tamo složen i čekao, dok se katedrala počne zidati. Kreč je oduzet još godine 1945., uz pismeno obećanje predsjednika Gradskog Narodnog Odbora, da će općina naknadno vratiti biskupiji jednake količine kreča – obećanje koje nikada nije izvršeno... A tesani kamen iskorišćen je u cijelosti za podizanje Doma kulture na biskupijskom zemljištu odredjenom za zidanje katedrale na njemu. Kako vidite, gospodine predsjedniče, u Mostaru se radilo od čibuka kao nigdje drugdje u Jugoslaviji...⁷⁹

79 ABiH, KVP, kut. 39, 37/66: 1-3.

Naravno, i ovo pismo ostalo je bez konkretnog odgovora, odnosno konkretnih poteza izvršnih organa vlasti, jer je osim stručnoga mišljenja zapravo presudnu ulogu imao politički faktor, kako je u svom izvješću, nakon Biskupova posjeta u ožujku 1967., naglasio predsjednik općine Muhamed Mirica.⁸⁰ Dakle, dozvola je bila uvjetovana političkim motivima u čijoj je pozadini bez sumnje stajala izrečena zabrana djelovanja svećeničkoga udruženja „Dobri pastir“. U prilog ovoj tezi govori i dokument Komisije za vjerska pitanja Skupštine sreza Mostar u kojem stoji: „Što se tiče izgradnje katedrale u Mostaru, Komisija smatra da bi trebalo da biskupu Čuli ponudimo dozvolu za izgradnju katedrale uz uslov da on javno /raspisom svećenicima na njegovoj biskupiji/ stavi van sage ‘Ipso facto’- akt o zabrani rada UKS, to jest da odobri rad UKS.“⁸¹

Nakon Drugoga vatikanskog koncila te potpisivanja sporazuma između Svete Stolice i SFR Jugoslavije dolazi do kakve-takve normalizacije odnosa Crkve i Države pa u tom smislu Udruženje katoličkih svećenika gubi na svom prvobitnom značenju, a sedamdesetih godina prošloga stoljeća na red je došlo i rješavanje pitanja katedrale. Naime, nakon više od dvadeset godina Biskupova upornog traženja, Zavod za urbanizam i komunalnu djelatnost grada Mostara izdao je 17. prosinca 1971. rješenje o lokaciji katedralne crkve, a u propisanim uvjetima za idejni i izvedbeni projekt naglašeno je „bez primjene rješenja sa tornjem kao posebno izvođenom i naglašenom građevinom“.⁸² Gradnja katedrale započeta je 1974. godine. Nakon šest godina, 14. rujna 1980., izvršeno je posvećenje, kada je mostarsko-duvanjski biskup Petar Čule, po odobrenju Svete Stolice, predao upravu hercegovačkih biskupija svom dotadašnjem pomoćniku i koadjutoru Pavlu Žaniću. Iako je, po već ustaljenoj praksi, biskup Čule u svojoj 75. godini života uputio pisanu ostavku Svetom Ocu na upravu hercegovačkim biskupijama, ova ostavka nije uvažena, nego je

80 Sastanak je inicirao biskup Čule, a glavno pitanje bila je katedralna crkva. Tijekom ovoga susreta Biskup je potaknuo i problem lokacije te je kao mogućnost predlagao staru željezničku stanicu. U zabilješci se navodi da je Biskup, „napola u šali“, rekao: „da je pročitao u novinama kako je opština voljna radi svoje teške materijalne situacije da postojeći Dom kulture, gdje je trebala da se gradi katedrala, prodati Armiji, pa da bi i on bio kupac“. ABiH, KVP, kut. 39, 77/66: 1-2.

81 ABiH, KVP, kut. 39, 82-1/64: 9.

82 Pavlović, 1991: 283.

na čelu biskupije ostao još sedam godina, do završetka katedralne crkve. Odlazeći u mirovinu Sveta je Stolica, cijeneći rad i trpljenje koje je podnio biskup Čule, izrekla svoj povijesni sud imenujući ga naslovnim nadbiskupom.⁸³ Nadbiskup Čule opraštajući se od biskupske službe uputio je zahvalu svima koji su pripomogli u izgradnji katedrale te svoje obraćanje završio riječima: „Gospodine, otpuštaš slugu svoga u miru“.⁸⁴ Preostalih pet godina (do 29. srpnja 1985.) proveo je živeći povučeno u Biskupskom ordinarijatu u Mostaru. Pokopan je u katedralnoj kripti, pod svodovima Nadbiskupova životnog djela. Njegovim odlaskom završeno je jedno poglavlje u povijesti Crkve u Hercegovini koje je zajedno s drugim crkvenim poglavarima, svećenicima, vjernicima i svim ljudima dobre volje pisao dr. Petar Čule, biskup i nadbiskup, pastir i glava Crkve u Hercegovini.

Zaključak

Tijekom 20. stoljeća Katolička crkva u Hrvata imala je neugodne susrete s različitim režimima, ali svakako najbolnije udarce zadobila je u vrijeme komunističke vladavine. Iako crkveno vodstvo, slijedeći svoje poslanje, nije pristajalo na veće kompromise, ipak moralo se miriti sa stvarnošću komunističke vlasti koja često nije birala sredstva za ostvarenje svojih ciljeva. Komunistička represija bila je posebno izražena prema Katoličkoj crkvi u Hercegovini, kojoj je s režimskog aspekta pripisivan ne samo vjerski nego i „nacionalni grijeh“. Zoran primjer takovoga odnosa, koji je trebao obezglaviti Crkvu u Hercegovini, bio je biskup Petar Čule koji je zatvorsku kaznu, izložen strašnim torturama, izdržavao najvećim dijelom u zeničkom zatvoru. Iako se biskup Čule s pravom može nazvati hercegovačkim Stepincem, nažalost dijelom zbog nezainteresiranosti onodobne međunarodne javnosti, a dijelom zbog specifičnosti Biskupije u kojoj je djelovao opterećene poznatim „hercegovačkim slučajem“, njegov doprinos i žrtva su, čini se, ostali negdje po strani, barem kada je riječ o široj hercegovačkoj javnosti.

83 Vukšić, 1985: 11.

84 Vukšić, 1985: 4-5; Perić, 1985: 6.

Izvori i literatura

Izvori

- Arhiv Biskupskog ordinarijata Mostar (ABOM), Ostavština Anđelka Babića (OAB)
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Komisija za vjerska pitanja (KVP)
- Arhiv Kazneno-popravnoga zavoda u Zenici (dalje; AKPZ), Dosjei
- Nadbiskupski arhiv Zagreb (NAZ)

Literatura

- BOGDANOVIĆ, B., „Zašto sam napustio akademiju“, *Nin*, Beograd, br. 1612, 31-32., 1981.
- JOLIĆ, R. „Fra Radoslav Glavaš (1909.-1945.)“, *Hercegovina franciscana*, Mostar, br. 4, 191-242., 2008.
- KOKŠA, Đ., „Društveno-političke prilike u vrijeme dra Petra Čule“, *Za kraljevstvo Božje. Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 39-48., 1991.
- KRIŠTO, J., *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, I-II, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 1998.
- LUČIĆ, I., „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini (1945.-1990.)“, *Fra Ferdo Vlašić – vizionar i patnik. Spomenica u povodu desete obljetnice smrti (1995.-2005.)*, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 53-80., 2005.
- „O uslovima liječenja rimokatoličkih biskupa Čule i Budanovića“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 23. 9. 1954., 3.
- PAVLOVIĆ, L., „Odgoj biskupijskog klera i osnivanje novih župa“, *Za kraljevstvo Božje. Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 261-287., 1991.

- PERIĆ, M., „Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina“, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX. i XX. stoljeću*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 275-290., 1986.
- PERIĆ, M., *Hercegovačka afera. Pregled događanja i važniji dokumenti*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2002.
- PERIĆ, R., „Život i djelo nadbiskupa Čule“, *Crkva na kamenu*, Mostar, 9/1985: 4-6., 1985.
- PERIĆ, R., „Biskupski delegat Majić i ilegalno svećeničko ‘udruženje’“, *Sluga dobri i vjerni. Život i djelo mons. Andrije Majića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 127-206., 1998.
- PERIĆ, R., *Da im spomen očuvamo*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2000.
- PERIĆ, R., „Imenovanje don Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom“, *Službeni vjesnik biskupija Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske*, Mostar, 1/2009: 77-89., 2009.
- „Presuda biskupu Petru Čuli i njegovim pomagačima“, *Oslobođenje*, Sarajevo, br. 540, 20 7 1948: 3.
- SIMIĆ, S., *Hercegovački biskupi za vreme okupacije Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1990.
- *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške „NDH“(1952)*, Društvo novinara Hrvatske, Zagreb.
- VLAJKI, R., „Ugledni robijaš“, Život u službi riječi. Čedomil Čekada, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 131-135., 1997.
- VUKŠIĆ, T., „Mostarska ljepotica“, *Crkva na kamenu*, Mostar, 1/1980: 4-5., 1980.
- VUKŠIĆ, T., „Mons. Andrija Majić biskupski delegat i generalni pro/vikar“, *Sluga dobri i vjerni. Život i djelo mons. Andrije Majića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 75-116., 1998.
- VUKŠIĆ, T., „Biskup – predvodnik kolone svjedoka vjere“, *Stolačko kulturno proljeće. Godišnjak za povijest i kulturu*, 6, Matica hrvatska, Stolac, 29-42., 2008.

- ZNIDARČIĆ, L., „Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu“, *Za kraljevstvo Božje. Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 109-134., 1991.